

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.54, 2026, pp. 37-58

Received: 03/08/2025 Accepted: 22/10/2025

Analysis and Critique of Selected Iranian Proverbs and Colloquial Expressions in the Travelogues of European Travelers during the Safavid Era

Mohammad Bemani Zare Sharif Abad

Department of Persian Language and Literature,, ke.c, Islamic Azad University, Kerman, Iran

mohammad.bemani@iau.ir

Khorshid Ghanbari Naniz *

Department of Persian Language and Literature,, ke.c, Islamic Azad University, Kerman, Iran

ghanbari18@iau.ac.ir

Maryam Jafari

Department of Persian Language and Literature,, ke.c, Islamic Azad University, Kerman, Iran

maryam.jafari@iau.ac.ir

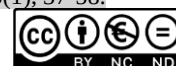
Abstract

This study investigates the role of proverbs and idiomatic expressions in Safavid Iran as documented in European travelogues by Shirley, Tavernier, and Olearius. These linguistic expressions reflect cultural values, social norms, ethical principles, and regional characteristics, providing insights into the daily life and worldview of Iranians during the Safavid period. The research identifies key themes such as self-reliance, resilience, criticism of futile efforts and resource wastage, regional pride, the importance of foundational virtues, social appearance, economic prudence, and moral learning from negative examples. Comparative analysis with classical Persian literature—including the *Shahnameh*, *Golestan*, and *Masnavi*—demonstrates the continuity between oral proverbs and literary traditions. The study also examines instances in which foreign travelers misinterpreted these expressions due to linguistic and cultural differences, underscoring the importance of contextual understanding in cross-cultural studies. Findings indicate that proverbs functioned as concise vehicles for transmitting ethical, social, and practical knowledge, serving both as cultural capsules and behavioral guides. This research contributes to the understanding of Iranian culture, social structures, and ethical paradigms during the Safavid era through a linguistic and literary lens.

Keywords: Proverb, Travelers, Travelogue, Safavid Era.

*Corresponding author

Bemani Zare Sharif Abad, M., Ghanbari Naniz, K. and Jafari, M. (2026). A Critical Analysis of Selected Iranian Proverbs and Colloquial Expressions in the Travelogues of European Travelers during the Safavid Era.. *Literary Arts*, 18(1), 37-58.

2322-3448 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/liar.2025.146228.2494

Introduction

This study explores Persian proverbs and idiomatic expressions recorded in the travelogues of European visitors such as Shirley, Tavernier, and Olearius during the Safavid era. Its primary objective is to analyze these expressions as cultural artifacts that reflect social norms, ethical teachings, regional distinctions, and historical perspectives in early modern Iran. While much research has focused on literary texts, few studies have systematically examined travelogues as sources for understanding the interaction between oral tradition, societal values, and cross-cultural perceptions.

The central research question is: How do proverbs documented in European travelogues reflect Iranian cultural, ethical, and social values, and how have travelers' interpretations shaped Western perceptions of Safavid society? This study contributes by documenting the continuity of cultural values in Iranian proverbs and critically assessing European travelers' perspectives, including instances of misinterpretation due to linguistic or cultural differences.

The scope is confined to the Safavid period and selected travelogues, acknowledging that these sources may contain translation errors, personal biases, and selective reporting. Nevertheless, comparison with contemporary Persian literary and historical texts indicates that these proverbs offer valuable insights into ethical norms, social hierarchies, economic attitudes, and regional characteristics. The study also highlights the pedagogical function of proverbs, their didactic role, and their contribution to reinforcing societal expectations.

Materials and Methods

This research employs a qualitative and comparative approach, focusing on proverbs and idiomatic expressions recorded in European travelogues during the Safavid era, including works by Shirley (1978), Tavernier (1984), and Olearius (1984). The primary sources were examined in their original Persian translations and cross-checked against historical and literary texts, such as the *Shahnameh*, *Golestan*, *Masnavi*, and chronicles by Rashid al-Din and Yezdi, to verify cultural consistency and historical context.

Data collection involved identifying proverbs with recurring themes, including self-reliance, economic prudence, regional characteristics, social etiquette, ethical learning, and the use of animals and nature in expression. Each proverb was categorized according to theme, historical reference, ethical implication, and travelers' interpretation. Cross-cultural analysis was conducted to highlight instances where European travelers misunderstood or exaggerated the meaning due to linguistic, social, or cultural differences.

Analytical techniques included thematic coding, textual comparison, and historical contextualization. Visual tools such as tables and charts were used to summarize proverbs according to category, frequency, and correspondence with Persian literary and historical sources. This methodology allows for a systematic understanding of the cultural significance of proverbs while accounting for translation biases and observer subjectivity inherent in travelogues.

The study emphasizes the integrative use of literature, travel accounts, and historical chronicles to provide a holistic interpretation of Safavid cultural and ethical norms as expressed through proverbs.

Research Findings

The analysis of proverbs and idiomatic expressions from European travelogues during the Safavid era revealed several thematic patterns reflecting Iranian cultural values and social norms. First, proverbs emphasizing **self-reliance and individual capability** (e.g., *"Every person should rely on their own craft"*) highlight the importance of personal skills and independent effort in Safavid society. Corresponding Persian literature, including Rumi's *Masnavi* and Saadi's *Golestan*, reinforces this emphasis on proactive personal agency.

Second, **regional and environmental characteristics** were frequently celebrated or critiqued. Proverbs such as *"Wheat from the soil of Izad Khas, a Yazdi woman, Shirazi wine"* illustrate admiration for local products and cultural traits, whereas expressions related to Gilan emphasize environmental hardships and historical perceptions of exile.

Third, **economic prudence and the use of opportunities** emerge in proverbs addressing resource management and commercial acumen, reflecting both indigenous practices and travelers' observations of missed potential. Fourth, **learning from negative examples** is highlighted in proverbs such as *"Manners are learned from the ill-mannered"*, revealing a pedagogical dimension in moral and ethical education.

Fifth, **animals and natural elements** are used metaphorically to express emotions, warnings, and social behaviors; for instance, *"A Kashan scorpion may sting your hand"* symbolizes danger and sudden harm, showing the integration of environmental experience into moral and social discourse.

Overall, the findings indicate that these proverbs encapsulate Safavid values related to ethics, self-reliance, social etiquette, economic insight, and interaction with nature. Moreover, European travelers often misinterpreted or exaggerated these expressions due to cultural and linguistic differences, highlighting the need for careful contextual analysis.

Discussion of Results and Conclusions

The analysis demonstrates that Safavid proverbs, as recorded by European travelers such as Shirley, Tavernier, and Olearius, provide a multidimensional view of Iranian society, reflecting ethical, social, economic, and environmental values. Proverbs emphasizing **self-reliance and personal skill** reveal a culture that valued individual initiative alongside spiritual reliance, aligning with classical Persian literature such as Rumi's *Masnavi* and Saadi's *Golestan*.

Regional and environmental proverbs show how geography and climate shaped cultural perceptions. Positive attributions, like Shirazi wine or Yazdi beauty, highlight local pride, whereas references to Gilan reflect historical hardships and the sociopolitical notion of exile. Such expressions illustrate the interplay between environmental conditions and societal attitudes.

Proverbs addressing **economic prudence and opportunity utilization** suggest an awareness of resource management, commercial foresight, and the consequences of neglecting potential. Similarly, **learning from negative examples** demonstrates an educational strategy where observation of others' faults promotes ethical and practical development.

The use of **animal and natural metaphors** to convey danger, moral lessons, or social sentiments indicates the deep integration of the natural world into everyday discourse.

European travelers often misinterpreted these proverbs due to linguistic and cultural differences, emphasizing the importance of contextual knowledge in cross-cultural studies. Overall, these proverbs serve as cultural capsules, providing insight into Safavid social norms, values, and worldviews, while illustrating continuity with broader Persian ethical and literary traditions. The study confirms that the proverbs' enduring relevance lies in their ability to communicate complex social, moral, and environmental lessons succinctly.

تحلیل و نقد منتخبی از امثال و اصطلاحات عامیانه ایرانیان در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی در عصر صفوی

محمد بمانی‌زارع شریف‌آباد، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

mohammad.bemani@iau.ir

خورشید قنبری‌نیز*، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

ghanbari18@iau.ac.ir

مریم جعفری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرمان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.

maryam.jafari@iau.ac.ir

چکیده

حکمت عامیانه در قالب ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات، آینه‌ای تمام‌نما از فرهنگ، اندیشه، زبان و تجربیات زیسته هر ملت است. سفرنامه‌های سیاحان اروپایی که در دوره‌های مختلف تاریخی به ایران سفر کرده‌اند، از جمله منابع گران‌سنگ و پراج برای درک این بخش از فرهنگ ایرانی، به‌ویژه در روزگار صفویه و قاجار به شمار می‌آیند. این متون گاه به قصد مستندسازی دقیق و گاه از سر شگفتی، تمجید یا حتی داوری‌های فرهنگی، بازتاب‌دهنده نگاهی بیرونی به لایه‌های پنهان زبان عامیانه و ساختار ذهنی ایرانی هستند. این نوشتار با تمرکز بر شماری از ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات ثبت‌شده در سفرنامه‌های شرلی، تاورنیه و اولئاریوس، به تحلیل معنا، ریشه‌های تاریخی، زمینه‌های کاربردی، منشأهای اجتماعی و کارکرد ارتباطی آن‌ها می‌پردازد. هدف این پژوهش، روشن ساختن ابعادی از جهان‌بینی ایرانیان در دوران مدنظر، از خلال مفاهیم بازتاب‌یافته در این گزیده‌هایی از حکمت عامیانه است؛ مفاهیمی که هم در ساختار زبانی و هم در بافت فرهنگی و تاریخی، بازتابی از واقعیت‌های اجتماعی و روح جمعی آن عصر به شمار می‌روند.

کلیدواژه‌ها: ادب عامه، ضرب‌المثل، سیاحان، سفرنامه، صفویه.

* مسؤول مکاتبات

بمانی‌زارع شریف‌آباد، محمد، قنبری‌نیز، خورشید و جعفری، مریم. (۱۴۰۵). تحلیل و نقد منتخبی از امثال و اصطلاحات عامیانه ایرانیان در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی در عصر صفوی، *فنون ادبی*، ۱۸ (۱)، ۳۷-۵۸.

۱. مقدمه

زبان و فرهنگ هر جامعه‌ای، در بطن خود گنجینه‌ای از پندها، تجربه‌ها و باورهای مشترک را نهفته دارد که در قالب ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات زبانی تبلور می‌یابد. این عبارات کوتاه و پرمغز، نه تنها کارکردی بیانی دارند که فشرده‌ای از سال‌ها و سده‌ها زیست جمعی، تعامل با محیط و مواجهه با چالش‌های گوناگون را در خود جای داده‌اند. از این رو بررسی ضرب‌المثل‌ها می‌تواند علاوه بر آشکار ساختن جنبه‌های زبانی و ادبی یک ملت، پنجره‌ای روشن‌گر به سوی جهان‌بینی، نظام ارزشی و حتی شرایط اجتماعی و سیاسی یک ملت در دوره‌های گوناگون تاریخی باشد.

در میان منابع تاریخی، سفرنامه‌های سیاحان خارجی که از سرزمین‌های دیگر دیدن کرده و مشاهدات خود را به نگارش درآورده‌اند، از اهمیتی خاص برخوردارند. این سفرنامه‌ها، به مثابه گزارش‌هایی از چشم‌اندازی بیرونی، گاه جزئیاتی را ثبت کرده‌اند که در متون داخلی کمتر به آن‌ها توجه شده است. سفرنامه‌های اروپاییان در دوران صفویه و پس از آن، حاوی اطلاعاتی ارزشمند درباره فرهنگ، آداب و رسوم و زبان مردم ایران هستند. در این میان، برخی سیاحان به ثبت و گاه تحلیل ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات رایج میان ایرانیان پرداخته‌اند که این خود، موضوعی درخور تأمل و پژوهش است.

مثلاً شاخه‌ای مهم از ادبیات و نماینده اخلاق، افکار، عادات یک ملت و جزو کهن‌ترین نوع ادبیات بشر بوده که تعاریف گوناگونی دارد. هر یک از دانشمندان عرب و فارس تعاریف مختلفی از مثل ارائه داده‌اند و هر یک از تعاریف بر ویژگی‌های مختلف این نوع ادبی دلالت دارد. پژوهشگران تعاریف مختلفی از اصطلاح مثل را به دست داده‌اند؛ اما به طور کلی می‌توان گفت: مثل جمله مختصر به نظم و نثر یا دستور یا قاعده اخلاقی است که مورد تمثیل خاص و عام شود چنان‌که از فرط سادگی و روانی و کمال ایجاز، همگان آن را استشهاد نمایند (حکمت، ۱۳۶۱، ص. ۴۸).

در این مقاله کوشش بر آن است مثل‌ها و حکمت‌های مصطلح در میان مردم ایران در عصر صفوی از آثار سفرنامه‌نویسان نامبرده استخراج و کارکردها و زمینه فرهنگی و تاریخی و ساختار ادبی آن بررسی و تحلیل شود. همچنین نحوه مواجهه و استنباط سفرنامه‌نویس‌ها در برخورد با برخی از این اصطلاحات نیز در این مقاله خواهد آمد.

پرسش‌های این پژوهش را می‌توان چنین مدنظر قرارداد که:

- امثال و اصطلاحات پرکاربرد مردم ایران چه بازتابی در سفرنامه سیاحان اروپایی داشته است؟
- آیا امثالی در آن زمان کاربرد داشته است که تاکنون در زبان و فرهنگ ایران به جای مانده و در زبان ما متداول باشد؟
- دغدغه و موضوعات غالب در ضرب‌المثل‌ها و حکمت‌های عامیانه آن زمان چه بوده است؟
- آیا تحلیل ساختار دستوری و کارکرد بلاغی امثال مضبوط در آثار سیاحان امکان‌پذیر است؟

۲. پیشینه پژوهش

۲-۱. پژوهش‌های حوزه امثال در عصر صفوی

با آن‌که ضرب‌المثل‌ها به مثابه آینه‌ای از ذهن و زبان مردمان هر عصر، همواره محل تأمل ادیبان، زبان‌شناسان و مردم‌نگاران بوده‌اند، کمتر رخ داده است که نگاه پژوهشی به بازتاب این پاره‌های زبانی در متون تاریخی و سفرنامه‌های فرنگیان عصر صفوی دوخته شود. اکثر آثار موجود در حوزه ضرب‌المثل، یا به گردآوری مجموعه‌های پراکنده از امثال و حکم عامیانه پرداخته‌اند یا از منظر معناشناسی عام این گفتارهای کوتاه را بررسی کرده‌اند، بی‌آنکه در ترازوی تحلیل تاریخی و فرهنگی دوره‌مند، به‌ویژه در قرن‌های دهم تا دوازدهم هجری سنجیده شوند.

در منابع فارسی نیز، جز اندک اشاره‌هایی به برخی اصطلاحات رایج در دربار صفوی یا در کوچه‌پس‌کوچه‌های اصفهان و تبریز آن روزگار، ردپایی منسجم از مطالعه ساختارمند ضرب‌المثل‌های این دوره دیده نمی‌شود. کتاب‌هایی چون فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی (ذوالفقاری، ۱۳۹۹) و فرهنگ ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانه (رحیمی‌نیا، ۱۳۹۵)، اگرچه گنجینه‌هایی از زبان محاوره ایرانی‌اند، اما رویکرد تاریخمند و زمینه‌محور به امثال عهد صفوی نداشته‌اند. همچنین پژوهش‌هایی که در بستر سفرنامه‌پژوهی انجام گرفته‌اند، بیشتر به ساختار اجتماعی، معماری، آیین‌های مذهبی و طبقات حاکم معطوف بوده و به بازتاب زبان عامه و گفتار تمثیلی مردم در این متون بی‌اعتنا مانده‌اند. (نک: همایونی، ۱۳۸۱؛ شعبانی، ۱۳۸۷)

ازین‌رو پژوهش پیش‌رو کوششی نو برای گشودن دریچه‌ای تازه به دنیای مثل‌واره‌ها و اصطلاحات شفاهی بازتاب‌یافته در متون سفرنامه‌ای و تاریخی عصر صفوی و تلاشی در راستای شناخت ذائقه زبانی، هنجارهای اجتماعی و لایه‌های پنهان فرهنگ مردمان ایران در یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخ این سرزمین است.

۲-۲. پیدایش مثل‌ها و شکل‌گیری آن‌ها

مثل‌ها بازمانده‌ای از سده‌های پیشین‌اند که به شخص خاصی تعلق ندارند و طی قرن‌ها میان اقوام مختلف گشته‌اند. آن‌ها از زندگی مردم نشئت گرفته و پیوندی ناگسستنی با فرهنگ و آداب آن‌ها دارند (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۲۵). آفرینندگان اصلی مثل‌ها شناخته‌شده نیستند، زیرا ضرب‌المثل‌ها بخشی از ادبیات عامه و برگرفته از رفتارهای اجتماعی مردم‌اند. باین‌حال، شاعران و پیشوایان مذهبی و رهبران سیاسی و همچنین کتاب‌های مقدس نیز در شکل‌گیری آن نقش داشته‌اند؛ برای نمونه بسیاری از امثال فارسی از آثار رودکی، فردوسی، مولوی، سعدی و حافظ برگرفته شده‌اند. در زبان عربی نیز بسیاری از ضرب‌المثل‌ها برآمده از اشعار شاعران بزرگی چون متنبی، ابوالعلا معری و احمد شوقی هستند و بسیاری از ضرب‌المثل‌های انگلیسی نیز برخاسته از آثار شکسپیر و همچنین برآمده از کتاب مقدس است (ناصری، ۱۳۸۶، ص. ۸۰). زندگی و تجارب مردم منبع اصلی مثل‌هاست که با ایجاز، کنایه، اصالت معنا و حسن تشبیه، به میراثی زنده تبدیل شده‌اند (عفی، ۱۳۷۱، ص. ۱۲). تاریخ دقیق پیدایش مثل‌ها روشن نیست، اما سابقه‌ای دیرینه دارند و مردم از آن‌ها بهره می‌برده‌اند (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۵۵). همچنان که مبلغان دینی و کتاب‌های مقدس نقش مهمی در انتقال آن‌ها داشته‌اند، مردمانی نکته‌سنج و باذوق نیز به تولید و حفظ مثل‌ها کمک کرده‌اند (بهمنیار، ۱۳۶۱، ص. ۷).

۳-۲. تاریخچه تدوین امثال فارسی

در قرن چهارم، ثعالبی نیشابوری در کتاب *تیم/لدهر اشعاری* را نقل می‌کند که حاوی ترجمه امثال فارسی به عربی است؛ این آثار از قدیمی‌ترین منابع مثل‌های فارسی به شمار می‌رود. در سده‌های بعد آثاری مانند *ترجمان البلاغه* رادویانی (قرن پنجم)، *قره‌العیون* از مؤلفی ناشناس (قرن ششم)، *نفایس الفنون* شمس‌الدین آملی (قرن هشتم) نقش مؤثری در جمع‌آوری امثال فارسی ایفا کردند. در قرون ۱۱ تا ۱۳ هجری آثار برجسته‌ای چون: *مجمع‌الامثال* و *جامع‌التمثیل* در قرن یازدهم هجری تألیف شدند و بعدها مجموعه‌هایی همچون *نامه امثال* علی‌اکبر حسینی و کتاب *امثال وحکم* ابراهیم صنیع‌الدوله به تدوین مجموعه‌های گسترده‌تری از امثال پرداختند. این آثار نشان‌دهنده تحولی تدریجی در ثبت، طبقه‌بندی و بسط امثال فارسی در بستر فرهنگی مختلف هستند (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۷).

۴-۲. شرح حال و زندگی نامه سفرنامه نویسان

هویت و اغراض سفرنامه نویسان منتخب از حیث نوع سفری که به ایران داشته‌اند متفاوت و متنوع بوده و همین سبب انتخاب آثار آنان برای بررسی و تحلیل موضوع مورد نظر در این پژوهش شده است:

۴-۱. برادران شرلی

برادران شرلی در پی تحصیل ثروت و شهرت با جمعی از انگلیسیان به ایران آمده بودند. بدین ترتیب که نخست آنتونی در ونیز برحسب تصادف با یک بازرگان ایرانی آشنا شده و مطالبی راجع به ایران شنیده بود و سپس به یک سیاح ایتالیایی به نام آنجوللو برخورد کرده و از او نیز اطلاعات فراوانی راجع به دلاوری و بخشندگی و دل‌بستگی و دوستی شاه‌عباس نسبت به مسیحیان به دست آورده بود که مجموع این اطلاعات عزم وی را در حرکت به جانب ایران و خدمت در دربار شهریار صفوی جزم کرده بود. برادران شرلی به همراه آنجلو ایتالیایی به ایران آمدند. شرح مسافرت این هیئت را یکی از افراد هیئت به نام جرج مانورینگ تحت عنوان *سفرنامه برادران شرلی* نوشته و آن کتاب با همه اختصار متضمن نکات ارزنده و بسیار دقیقی است (شهبازی، ۱۳۹۹، ص. ۵۰۱).

در این سفرنامه تمام مسیرهای حرکتی، راه‌های عبور، عادات، رفتار مردم، ویژگی‌های اجتماعی و آیین‌ها و رسوم هر منطقه نوشته شده است. ویژگی مهمی این سفرنامه پرداختن به جزئیات است؛ وضعیت فرهنگی، جغرافیایی و اجتماعی با جزئیات تمام نوشته شده است. ایران و عثمانی در آن زمان سر جنگ داشتند و نویسنده هنگام عبور از خاک عثمانی، مردم مناطق مختلف کشور، رفتار و عادت‌های آن‌ها را بیان می‌کند. هنگامی که او به ایران می‌رسد، خانه‌ها، کوچه‌ها، محله‌ها را به‌خوبی توصیف می‌کند و سپس به اعتقادات مردم، اعمالی مثل روزه و اوامر شاه‌عباس می‌پردازد. آنچه شاه اجازه انجام آن را داده و آنچه منع کرده است، به‌طور کامل می‌نویسد. او حتی به خصوصیات و ویژگی‌های شخصی شاه‌عباس هم می‌پردازد. این سفرنامه جز منابع مهم تاریخ صفوی و شاه‌عباس اول است (شهبازی، ۱۳۹۹، ص. ۵۰۰).

۴-۲. تاورنیه

تاورنیه در ۱۶۰۵ در پاریس متولد شد و در بیست و دو سالگی چهار سال ونیم بود که به‌عنوان حاجب در خدمت ولیعهد بلغارستان بوده است. در محاصره پراگ و جنگ علیه ترک‌ها، داوطلب وارد نظام شده است. در این هنگام با پدر ژوزف که با ریشلیو نزدیک بود آشنا گردید که به وی پیشنهاد سفر به آسیای صغیر به همراهی چند نجیب‌زاده فرانسوی داد. تاورنیه با اشتیاق پذیرفت. در قسطنطنیه همراهانش را ترک گفت و راهی ایران شد و با کاروان تا اصفهان رفت (قریب، ۱۳۷۷، ص. ۳۱۵)؛ اما زندگی تاورنیه چندان روشن نیست. پدرش گابریل، جغرافی‌دان و نقشه‌کش معروفی بود که به‌دلیل فشار تعصبات مذهبی و آزار و اذیتی که در کشور هلند وجود داشت، ناچار با برادرانش به پاریس مسافرت کرد و در آنجا ازدواج می‌کند و دارای چهار فرزند پسر می‌شود که دومی، ژان باتیست در سال ۱۶۵۵ به دنیا می‌آید. اطلاع دقیقی از دوران جوانی او در دست نیست. تنها تاورنیه خود کم‌وبیش در مقدمه سفرنامه‌هایش به‌عنوان تصویری از زندگی مصنف می‌نویسد درگاه اولین تعلیم دومین تولد است می‌توانم بگویم که من با میل سفر کردن با به جهان گذاشته‌ام. شهرتی که پدرم در مسائل جغرافیایی داشت و مباحثاتی که بیشتر دانشمندان در حضور من با پدرم می‌کردند و من آن‌ها را با علاقه گوش می‌دادم، میل مسافرت را در من بیدار کرد. تاورنیه مطالب ارزنده‌ای راجع به ایران از خود باقی گذاشته که از حدود سفرنامه‌های معمولی تجاوز کرده است؛ زیرا

او با نظری دقیق نسبت به همه امور، از بزرگ‌ترین مسائل تا کوچک‌ترین آن‌ها توجه کرده و با صراحت و صداقت آنچه دیده و در اطرافش گذشته به رشته تحریر درآورده است (حکیمی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۱).

۳-۴. اولناریوس

آدام اولناریوس در یازدهم اوت ۱۶۰۳ میلادی در آشرس لین از توابع هولشتاین آلمان متولد شد و در ۲۳ فوریه ۱۶۷۱ م. درگذشت. وی تحصیلات مقدماتی خود را در زادگاه خویش به پایان رسانید و با دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته ریاضیات و فیزیک از دانشگاه لایپزیک به تدریس در همان دانشگاه مشغول شد (حکیمی، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۵). وی در سال ۱۶۳۳ به سمت منشی هیئت سفرای اعزامی از طرف فریدریش سوم^۱ حاکم شلسویگ (هلشتاین) گوتروپ برگزیده شد. در آن زمان فردریک مایل بود که در قلمروی خود کارخانه ابریشم‌بافی دایر کند. از این رو برای تهیه ابریشم از ایران سفیرانی را به دربار میخائیل فدرویچ دوک بزرگ دولت مسکوی روسیه فرستاد. یکی از این سفیران آدام اولناریوس بود. این هیئت در سال ۱۶۳۴ م پس از دریافت جواب مساعد به کشورشان بازگشتند. اولناریوس سال بعد در شغل دبیرکلی یک هیئت تجارتی دیگر به روسیه رفت. هیئت مزبور پس از سال‌ها اقامت در روسیه به ایران آمد. هیئت مزبور ابتدا به‌سوی هشت‌رخان عزیمت نمود و با کشتی از دریای خزر گذشت و از طریق شهر شمآخی از توابع ایروان که در آن موقع از شهرهای ایران بود، وارد اردبیل شد. اقامت این هیئت نمایندگی در اردبیل دو ماه طول کشید تا آنکه اجازه حرکت آن‌ها از سوی شاه‌صفی پادشاه ایران صادر شد. این هیئت شهرهای، سلطانیه، قزوین ساوه، قم و کاشان را پشت سر گذاشت و در تاریخ سوم اوت سال ۱۶۳۷ م. (۱۰۴۷ هـ ق.) به اصفهان رسید. ریاست این هیئت را اتوروگمان برعهده داشت که مردی درشت‌خوی بود. این هیئت تا اواخر سال ۱۶۳۷ م در اصفهان ماند؛ اما بدون هیچ‌گونه عقد قراردادی به آلمان بازگشت (حکیمی، ۱۳۸۳، صص. ۱۱۵-۱۱۶).

در ۱۶۳۹ اولناریوس پس از مسافرت به گوتروپ بازگشت و در همان‌جا بود که به نوشتن سفرنامه خود برپایه بررسی‌های علمی و هم‌زمان به ترجمه گلستان سعدی پرداخت. سپس در سال ۱۶۵۱ به عضویت «انجمن بارآوران» که یکی از بزرگ‌ترین انجمن‌های علمی و ادبی آن عصر بود درآمد (اولناریوس، ۱۳۶۳، صص. ۲۶-۲۷).

گزارش مصور سفر آدام اولناریوس، کتابدار، ریاضی‌دان، نقشه‌کش و محقق آلمانی با عنوان «مسافرت به مسکو و ایران» در سده ۱۷ م / ۱۱ ق در دیدار خود از ایران به رشته تحریر درآورد. اولناریوس سفرنامه خود را پس از بازگشت به آلمان در ۱۶۵۴ م / ۱۰۶۴ ق نوشت و در ۱۶۵۶ م منتشر ساخت. او کتاب خود را در شش دفتر تدوین کرد که سه دفتر اول به ماجراهای سفر او در سرزمین روسیه و مسکو اختصاص دارد و از دفتر چهارم به بعد شرح سفر به ایران را در بر گرفته است. دفتر آخر (ششم) نیز گزارشی است از بازگشت وی به‌سوی موطش، هولشتاین. هر دفتر چندین فصل را در برمی‌گیرد، از جمله دفتر چهارم که شامل ۳۵ فصل است و متن ترجمه فارسی از فصل سیزدهم همین دفتر یعنی نقطه ورود اولناریوس به سرزمین ایران آغاز می‌گردد (موسوی بجنوردی و همکاران، ۱۳۹۳، ذیل مدخل اولناریوس).

۳. روش تحقیق

این پژوهش از نوع نظری و به شیوه توصیفی-تحلیلی و با ابزار کتابخانه انجام شده و داده‌ها از مطالعه کتاب‌ها، مقالات علمی و متون مرتبط گردآوری شده است.

¹ Herzof Friedrich

۴. انواع تعاریف مثل و اصطلاحات عامیانه

دهخدا در تعریف مثل می‌گوید که مثل جمله‌ای است مختصر و مشتمل بر تشبیه یا مضمون حکیمانه که به سبب روانی لفظ و روشنی معنی و لطف ترکیب، شهرت عام یافته باشد و همگان آن را بدون تغییر و یا با اندک تغییر در محاوره به کار برند (دهخدا، ۱۳۷۳).

مثل جمله‌ای است کوتاه، گاه استعاری و آهنگین، مشتمل بر تشبیه، یا مضمون حکیمانه و برگرفته از تجربیات مردم که به واسطه روانی الفاظ و روشنی معنا و لطافت ترکیب، بین عامه مشهور شده و آن را بدون تغییر یا با تغییر جزئی در گفتار خود به کار برند (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۳۲).

در تعریفی دقیق از ولفگانگ میدر^۱، ضرب‌المثل شناس آلمانی، ضرب‌المثل جمله‌ای ست کوتاه و عموماً شناخته شده از فرهنگ عامه که محتوای آن شامل حکمت، حقیقت، اخلاق و دیدگاه‌های سستی است که به صورتی متواتر و به گونه‌ای استعاره‌ای، ماندنی و حفظ‌کردنی از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود (Mider, 1993, p. 24).

آنچه زیانزد و مشهور می‌شود، تنها مثل نیست؛ گاه کنایات، عبارت‌های کلیشه‌ای و زیانزدها، اصطلاحات عامه، کلمات قصار و حکمت‌ها، جمله‌های بزرگان، اشعار معروف، مثل‌ها و باورهای عامه را نیز جزو امثال می‌آورند. اصطلاحات عامه، تعبیر، کلیشه‌های زبانی و ترکیبات خاصی که در میان گفتار و نوشتار مردم می‌آیند و تکرار می‌شوند و در حکم مدخلی از لغت‌نامه به شمار می‌روند، مثل نیستند؛ زیرا تنها یک شرط مثل را دارند و آن شهرت و رواج است و بقیه شرایط مانند جنبه‌های اندرزی، جمله‌ای بودن، جنبه‌های تجربی و ... را ندارند (ذوالفقاری، ۱۳۹۱، ص. ۲۳).

۵. پیشینه مثل در زبان فارسی

ایرانیان از دیرباز در مثل‌آوری شهره بوده‌اند و مثل در ایران سابقه‌ای کهن دارد؛ چنان‌که پرفسور آربری می‌نویسد: «ایران موطن مثل و کلمات قصار است». فراوانی متون اندرزی و اندرزنامه‌های پیش از اسلام بر وجود جملات و زیانزدهای مشهور دلالت دارد (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۵۷). از آثار به‌جامانده پیش از اسلام چنین دانسته می‌شود که مثل، ارسال‌المثل، امثال سایر، پند و اندرز و حکمت در این دوران وجود داشته است، از جمله نمونه تمثیل در آثار مانوی که در تورفان به دست آمده است می‌توان «افسون حواس پنج‌گانه» را یاد کرد (حکمت، ۱۳۶۱، ص. ۱۰۳). در *کارنامه اردشیر بابکان* نمونه‌هایی از اندرزنامه‌ها، چون اندرزنامه آذرپاد، مارسپندان، اوشزد اناک، اندرزپیشگان، خسرو گواتان، انوشیروان، آذر فرنبغ و ... معرفی شده‌اند (انوشه، ۱۳۸۱، ص. ۱۶۲). دهخدا نیز معتقد است از قدیم ایرانیان به حکمت و مثل مشهور بوده‌اند، چنان‌که آنچه از سلاطین ساسانی برای ما باقی مانده است، صورت حکمت و مثل است (دهخدا، ۱۳۶۹، ص. ۲۱). در فارسی نیز اولین کتاب‌هایی که به صورت مدون و یکجا، داستان امثال را آورده، دو کتاب *جامع التمثیل و مجمع الأمثال* محمد حبله‌رودی است. پس از وی نیز تلاش‌های دیگری برای جمع‌آوری امثال صورت گرفت که ارزشمندترین آن امثال‌وحکم دهخداست (ذوالفقاری، ۱۳۸۴، ص. ۷). اثری تعلیمی و شامل مثل‌ها و عبارت‌هایی است که از شاعران و نویسندگان و برخی نیز از زبان مردم گرفته شده است. تعدادی از این امثال و حکم بسیار زیانزدند و بعضی رواج کمتری دارد و فقط اهل ادب به سبب مطالعه آثار ادبی با آن آشنایند (احمدی‌پور اناری و همکاران، ۱۴۰۴، ص. ۶۰). پژوهشگران معتقدند مثل‌ها پیش از شعر و خط توسط انسان ساخته شده‌اند و بیانگر حقایق مورد پذیرش اقوام مختلف‌اند (بهمنیار، ۱۳۶۱، ص. ۱۸).

¹ Wolfgang Mieder

این مقاله با نگاه به تحلیل‌های منابع ارائه‌شده، به واکاوی چند ضرب‌المثل و اصطلاح منتخب از سفرنامه‌های شرلی، تاورنیه و اولتاریوس می‌پردازد تا از این رهگذر، ابعادی از فرهنگ و اندیشه ایرانی را که در آینه این عبارات بازتاب یافته است، بررسی کند.

۶. تحلیل ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات منتخب

در این بخش ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات به ترتیب از سفرنامه شرلی، تاورنیه و سپس اولتاریوس نقل خواهد شد:

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۱-۶	یک نفر عیسوی از خارج خواهد آمد و به تدبیر او ایرانی‌ها دوباره حقوق دیرینه خود را از عثمانی پس خواهند گرفت.	امید به نجات از بیگانگان	بازتاب انتظار مردم ایران برای نجات از ستم عثمانی و ضعف دولت مرکزی	امید و رهایی	مرغ همسایه غاز است / نوعی نجات مانند منجی باوری مذهبی	(شرلی، ۱۳۵۷، ص. ۹۹)

وابستگی یا ایستادگی؟ دو روی سکه مواجهه با چالش‌های بیرونی

یکی از باورهای مردم ایران که در سفرنامه شرلی ذکر شده، این است: «یک نفر عیسوی از خارج خواهد آمد و به تدبیر او ایرانی‌ها دوباره حقوق دیرینه خود را از عثمانی پس خواهند گرفت.» این عبارت به‌طور خاص به یکی از باورهای تاریخی و اجتماعی رایج در ایران اشاره دارد؛ یعنی انتظار نجات یا بازگشت به قدرت از طریق نیرویی خارجی که در اینجا شخصی مسیحی معرفی شده است. چنین نگرشی بیان‌کننده نوعی تسلیم به نیروهای خارجی و امید به آن‌ها برای جبران ضعف‌ها و نابرابری‌های داخلی است.

در طول تاریخ ایران، به‌ویژه در دوران‌هایی که حکومت مرکزی ضعیف یا گرفتار بحران‌های داخلی بوده است، این نگاه به کمک خارجی‌ان برجسته شده است. نمونه شاخص آن دوران صفویه است، به‌خصوص تحت سلطنت شاه‌عباس که ایران همزمان با تهدیدهای عثمانی و ازبک‌ها مواجه بود. در چنین شرایطی، درخواست کمک از قدرت‌های اروپایی برای مقابله با دشمنان متداول شد. این الگو در دوران قاجار نیز تشدید یافت، زمانی که ایران میان روسیه و بریتانیا تحت فشار بود و بخشی از نخبگان سیاسی به نیروی خارجی امید بسته بودند.

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۲-۶	یا امروز دشمن خود را نیست و نابود خواهم کرد و یا لاشه خود را در میدان جنگ باقی خواهم گذاشت.	نبرد تا پای جان	بازتاب غیرت و فداکاری نظامی در فرهنگ ایرانی	دلاوری و شجاعت	یا رومی روم با زنگی زنگ / یا مرگ یا آزادی / مشابه سوگندهای حماسی شاهنامه	(شرلی، ۱۳۵۷، ص. ۱۳۶)

مبارزه و خوداتکایی

اما در نقطه مقابل مثل قبلی، ضرب‌المثل دیگری در سفرنامه شرلی آمده است که مضمون آن تأکید بر مقاومت و خوداتکایی است:

«یا امروز دشمن خود را نیست و نابود خواهم کرد و یا لاشه خود را در میدان جنگ باقی خواهم گذاشت».

این عبارت بازتابی از اراده راسخ و ایثارگری است که ارزش مبارزه و پایداری را تا آخرین نفس می‌ستاید. این نوع نگرش در فرهنگ ایران و دیگر فرهنگ‌ها، به‌ویژه در زمان جنگ و بحران‌های ملی، جایگاه برجسته‌ای دارد. ریشه‌های این روحیه را می‌توان در تاریخ ایران، از زمان هخامنشیان و جنگ‌های ایران و روم گرفته تا دوره‌های صفویه و قاجار دید. نمونه برجسته آن فداکاری‌های نادرشاه افشار در مقابله با نیروهای خارجی است. چنین ضرب‌المثل‌هایی نه تنها حماسه‌سرایی می‌کنند، حس عزت‌نفس و ملی‌گرایی را نیز در میان مردم تقویت می‌سازد؛ همان‌طور که شخصیت‌های شاهنامه چون رستم و اسفندیار نماد این رویکرد بوده‌اند.

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۳-۶	روغن بر آتش ریختن	افزایش التهاب، آغاز عملی قاطع	کنایه از اقدام شتابزده یا تشدید یک وضعیت	تحریک و اقدام	شبیه اصطلاح «آتش زیر خاکستر»	شرلی، ۱۳۵۷، ص. ۱۳۶

نقد کار بیهوده و اتلاف منابع

برخی ضرب‌المثل‌های ثبت‌شده در سفرنامه‌ها، به نقد تلاش بی‌ثمر و اتلاف منابع اختصاص یافته‌اند. مثلاً عبارتی که شرلی در ص ۱۳۶ نقل کرده است: «امر روغن در روی آتش است». این ضرب‌المثل به عملی اشاره می‌کند که مشکلی را حل نمی‌کند و اوضاع را هم بدتر می‌کند. «روغن بر روی آتش ریختن» در فرهنگ فارسی نماد تشدید بحران یا اختلاف است (معین، ۱۳۷۵، ج. ۱۴۷/۲) و بارها در ادبیات فارسی به کار رفته، از جمله در مثنوی معنوی مولانا هم هست که که بیانگر تشدید درد از طریق دخالت نابجاست:

«از قضا سرکنگبین صفرا فزود / روغن بادام خشکی می‌نمود

از هلیله قبض شد اطلاق رفت / آب آتش را مدد شد همچو نفت» (مولوی، ۱۳۷۳، دفتر اول، بخش ۲).

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۴-۶	- رکاب به اسب ممتاز زدن - خرج نقره ساختن و نه حاصل	کار بیهوده انجام دادن	اسراف بی‌ثمر در اقتصاد سستی و معیشتی ایران	اغراق در احترام و تشریفات	آفتاب را چراغ افروختن / قند را شیرین کردن / زر بر زر زدن / اشاره به هنر تزئینی بی‌نیاز و افراط در تکریم فرد بلندمرتبه	شرلی، ۱۳۵۷، ص. ۱۳۶

کار بیهوده و پوچ

عبارت «رکاب به اسب ممتاز زدن» به تلاش بی‌مورد و افراطی اشاره دارد؛ اسب ممتاز نیازی به تحریک بیشتر ندارد، اما رکاب زدن بی‌جهت، نشانه بی‌تدبیری است. این مفهوم مشابه ضرب‌المثل‌هایی مانند «آب در هاون کوبیدن» یا «دو صد گفته چون نیم کردار نیست» است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج. ۱۹۲۷/۳). تاورنیه (۱۳۶۳، ص. ۳۶۴) نیز ضرب‌المثلی با مضمون مشابه نقل می‌کند: «خرج نقره ساختن و نه حاصل». این ضرب‌المثل به هزینه‌های بیهوده و بی‌ثمر اشاره دارد، مشابه ضرب‌المثل‌های فارسی چون

«آب در هاون کوبیدن» یا «بیل زدن در آب». رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۹۲، ص. ۳۱۱) در جامع‌التواریخ به هزینه‌های هنگفتی اشاره دارد که برخی شاهزادگان ایلخانی برای بناهایی نامناسب کرده‌اند، تعبیر وی «خرج بسیار و سود اندک» است. در ادبیات فارسی، حافظ (۱۳۶۸) در «غزل شماره ۷» می‌سراید:

«عَنقَا شِکَارِ کَسِ نَشَوَد دَامِ بَازِچِین / کَآنْجَا هَمِیشَه بَادِ بَه دَسْتِ اسْتِ دَامِ رَا» که بیانگر کاری عبث و بیهوده است. این ضرب‌المثل‌ها در حوزه‌های سیاست، اقتصاد و زندگی روزمره کاربرد گسترده دارند. در تاریخ عالم‌آرای عباسی (یزدی، ۱۲۷۶، ص. ۲۸۸) و تاریخ وصاف (وصاف الحضرة، ۱۳۸۸، ص. ۱۹۴) نیز به پروژه‌ها و تجهیزاتی اشاره شده که هزینه‌شان بیهوده بوده است.

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۵-۶	قدم شما بالای چشم ما	نهایت احترام و ارزشمندی	فرهنگ تعارف، کرامت مهمان، ادب کلامی ایرانیان	احترام و ادب مهمان‌نوازی	به دیده منت / نور چشم ما هستی / پیوند با ادب تشریفاتی در فرهنگ ایرانی اسلامی	شرلی، ۱۳۵۷، ص. ۸۱

ادب تعارف و برداشت سیاحان

اصطلاح «قدم شما بالای چشم ما» یکی از تعارفات رایج در زبان فارسی است که نشان‌دهنده نهایت احترام و گرمی‌داشت حضور شخصی در یک مکان است. این اصطلاح در متون تاریخی و ادبی فارسی نیز نمونه‌هایی دارد و ریشه آن را می‌توان در فرهنگ مهمان‌نوازی ایرانیان جست‌وجو کرد.

عبارت «قدم شما بالای چشم ما» دارای دو بخش استعاره‌ای است: ۱. «قدم»: اشاره به حضور فرد و ورود او به مکانی که گوینده در آن قرار دارد. در فرهنگ ایرانی، آمدن مهمان با مفاهیمی چون برکت و احترام پیوند دارد. ۲. «بالای چشم»: از آنجا که چشم یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین اعضای بدن است، «قرار دادن چیزی بالاتر از چشم» به معنای نهایت احترام و ارزشمندی آن است. این تعبیر در متون فارسی قدمتی دیرینه دارد. این اصطلاح، در همین ساختار در متون کهن دیده نمی‌شود، اما تعبیر مشابهی در ادبیات فارسی یافت می‌شود که بر مفهوم گرامیداشت مهمان و فرد دلالت دارد. به‌عنوان نمونه: «بر دیده منت»: این اصطلاح در دیوان حافظ آمده است:

«رَوَاقِ مَنْظَرِ چِشْمِ مِنْ آشیانَه تَسْت / کَرَمِ نَمَا وَ فِرودِ آ که خانَه، خانَه تَسْت» (حافظ، ۱۳۷۴، غزل ۲۱)

در این بیت، شاعر حضور معشوق را نعمتی بزرگ می‌داند و آن را بالاتر از جان و چشم خود می‌پندارد، مفهومی که با اصطلاح موردبحث هم‌خوانی دارد. همچنین سعدی نیز در اشعار خود بیتی به همین مضمون دارد:

«گر یک نظر به گوشه چشم ارادت / با ما کنی و گر نکنی حکم از آن تُسْت» (سعدی، ۱۳۸۵، غزل ۳۷۱)

«چشم ما روشن»: این تعبیر نیز در ادبیات فارسی فراوان به کار رفته است. در اشعار شاه نعمت‌الله ولی می‌خوانیم:

«شب تاریک هجرانش به روز آور که وصل او / شبت روشن کند چون روز و سازد کارها روشن» (ولی، ۱۳۷۴، شماره ۱۲۴۲)

این تعبیر مانند «قدم شما بالای چشم ما» نشان‌دهنده ارزش و جایگاه والای حضور یک فرد است.

«قدم‌رنجه فرمودید»: این تعارف در اشعار سعدی به این گونه آمده است:

«گر اتفاق نیفتد قدم که رنجه کنی / به ذکر ما چه شود گر زبان بگردانی» (سعدی، ۱۳۸۵، غزل ۶۱۹)

این بیت به استقبال و احترام از مهمان اشاره دارد که در سنت ایرانیان ریشه دارد. در بخشی از سفرنامه آنتوان، پادشاه ایران خطاب به او می‌گوید: «ای برادر من، از جهت اتفاقات با تصدیقی که در عرض راه برای شما دست داده کمال تأسف را دارم، ولی خوشحال هستم از اینکه شما صحیح و سالم به دربار رسیده‌اید. قدم شما بالای چشم ما» (شرلی، ۱۳۵۷، ص. ۴۱). در اینجا، شاه ایران از اصطلاحی استفاده کرده که در فرهنگ ایرانی نشان‌دهنده احترام به مهمان است؛ اما در برخی از سفرنامه‌ها، سیاحان خارجی این‌گونه تعارفات را یا اغراق‌آمیز تلقی کرده‌اند یا به دلیل تفاوت‌های فرهنگی در درک معنای آن دچار سوءتعبیر شده‌اند؛ برای مثال تاورنیه در سفرنامه خود می‌نویسد: «ایرانیان در کلام خود تعارفاتی می‌کنند که گاه بیش از حد مبالغه‌آمیز به نظر می‌رسد» (تاورنیه، ۱۳۶۳، ص. ۸۹). کاری نیز به تعارفات ایرانیان اشاره کرده و آن را بخشی از «شیوه درباری» دانسته است (کارری، ۱۳۴۸، ص. ۷۲).

برداشت سیاحان از چنین تعبیری نشان می‌دهد که آنان گاهی بدون شناخت عمیق از زبان و فرهنگ ایرانی، تعارفات معمولی را نشانه چاپلوسی یا مبالغه می‌دانسته‌اند. این امر یکی از نمونه‌های خطای رایج غربیان در درک متون فارسی است که در دیگر بخش‌های سفرنامه‌ها نیز به چشم می‌خورد.

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۶-۶	نان گندم ز خاک ایزد خاص، زن یزدی، شراب شیرازی	تحسین ویژگی‌های ممتاز هر ناحیه	مقایسه اقلیمی، شهرت محلی، آرمان زیست ایرانی	کیفیت عالی و برتری در سه حوزه معیشت، خانواده و لذت	اسب عرب، زن ترک، شمشیر هندی	(تاورنیه، ۱۳۶۳، ص. ۱۲۱)

ستایش ویژگی‌های منطقه‌ای و فرهنگی

برخی ضرب‌المثل‌ها به برجستگی‌های خاص مناطق مختلف ایران اشاره دارند. تاورنیه ضرب‌المثلی سه‌بخشی نقل می‌کند: «نان گندم ز خاک ایزد خاص. زن یزدی شراب شیرازی» این ضرب‌المثل بیانگر پیوند عمیق میان طبیعت و فرهنگ در ایران است. «نان گندم ز خاک ایزد خاص» اشاره به کیفیت بالای گندم و حاصل‌خیزی خاک منطقه «ایزد خاص» دارد که منابع تاریخی نیز بر برتری برخی مناطق خراسان و فارس در تولید غلات تأکید کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۸۵، ص. ۵۴۳). «زن یزدی» نماد زیبایی و آراستگی زنان یزد است که ابن بطوطه (۱۳۷۷، ص. ۳۲۸) آنان را «آراسته و نیکوچهر» توصیف کرده است. زیبایی زنان در ادبیات فارسی معمولاً به ویژگی‌های اقلیمی، تاریخی و فرهنگی منطقه بازمی‌گردد. «شراب شیرازی» نمادی از کیفیت ممتاز انگور و شراب تولید شده در شیراز است. در ادبیات فارسی، بارها به «می شیراز» اشاره شده است، این نشان می‌دهد که شراب شیراز نه تنها در میان ایرانیان، بلکه در میان سیاحان اروپایی نیز به‌عنوان محصولی ممتاز شناخته شده بوده است. این ضرب‌المثل، ستایشی از برتری‌های سه منطقه مختلف است که هم در فرهنگ ایرانی و هم در نگاه سیاحان اروپایی جایگاه ویژه دارد. در مقابل، ضرب‌المثل دیگری از تاورنیه (۱۳۶۳، ص. ۳۶۱) به شرایط سخت اقلیمی و دشواری‌های زندگی در گیلان اشاره دارد:

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۷-۶	مگر این شخص دزدی کرده یا قتل نفس یا گناه	سختی‌های محیطی و نگاه	نارضایتی از اقلیم مرطوب و بیماری‌زای	آب‌وهوا و نارضایتی	او را به سرزمین باران و زالو تبعید کردند	(تاورنیه، ۱۳۶۳، ص. ۳۶۱)

			گیلان	سیاسی دوره‌های گذشته	بزرگی مرتکب شده است که او را به گیلان می‌فرستند.
--	--	--	-------	-------------------------	--

گیلان تبعیدگاه دیروز

«ایالت گیلان هم در کنار مازندران واقع شده و هوای آن در بدی ضرب‌المثل ایرانیان است که هر کس را بخواهند برای حکومت به گیلان بفرستند مردم می‌گویند مگر این شخص دزدی کرده یا قتل نفس یا گناه بزرگی مرتکب شده است که او را به گیلان می‌فرستند». این ضرب‌المثل بازتاب دیدگاه تاریخی نسبت به اقلیم پَرطوبت، بارانی و باتلاقی گیلان است که برای حاکمان از مناطق خشک‌تر دشواری‌های فراوان به همراه داشته است. رشیدالدین فضل‌الله همدانی به «هوای سنگین و بخارات مضر» گیلان اشاره کرده که باعث بیماری‌های متعدد شده است (همدانی، ۱۳۹۲، ص. ۲۸۴). در برخی دوره‌ها، انتصاب به حکومت گیلان نوعی تبعید سیاسی نیز محسوب می‌شده است (یزدی، ۱۳۷۶ق، ص. ۴۱۵). در متون ادبی نیز این شرایط سخت بازتاب یافته‌اند، ازجمله در دوره خوف و وحشت (سیاح محلاتی، ۱۴۰۲، ص. ۹۸) که به این موضوع اشاره می‌کند. اگر روایات فرهنگ عامه، مردم باشند، هرکس با توجه به ذوق و علاقه، نیازها، شرایط زمانی و مکانی، اقلیم، فرهنگ، شرایط خاص و بسیاری عوامل دیگر مثل‌ها را به نفع خود مصادره به مطلوب می‌کند و به قیاس مثل اصلی، نمونه‌هایی دیگر را می‌سازد. گاه نیز علت این تغییرات، تبدیل کلیدواژه‌ای به هم معنا و مرادف آن است (ذوالفقاری، ۱۳۸۸الف، ص. ۶۷). جملاتی مثل «از تبعید به گیلان، مرگ آسان‌تر است»، «او را به فومن فرستادند تا گم شود از دیده‌ها»، «فلانی را به خارک فرستادند، مثل اینکه به ته دنیا تبعیدش کردند» و «گویی او را به گورستان زنده‌ها فرستادند» و ... جملاتی هستند که در فرهنگ شفاهی و گفتار عامیانه مردم وجود داشته و دارد. این ضرب‌المثل نمادی از سختی‌های محیطی و نگاه سیاسی دوره‌های گذشته است که امروزه با تغییر شرایط کاملاً رنگ‌باخته است.

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۸-۶	چیزی که خودش به هیچ نمی‌ارزد، چیز دیگر خوبی از آن نمی‌توان ترتیب داد.	بی‌ارزش از بی‌ارزش زاده شود	بدبینی به اصلاح‌پذیری ذات اشیا یا افراد	اعتقاد به تغییرناپذیری سرشت‌ها و به دست نیامدن نتیجه ارزشمند از بنیاد بی‌ارزش	از کوزه همان برون تراود که در اوست.	(تاورنیه، ۱۳۶۳، ص. ۱۶۰)

اهمیت جوهر و ذات

تاورنیه عبارتی را نقل می‌کند که بر اهمیت بنیاد و جوهره اصلی اشیا و افراد تأکید دارد: «چیزی که خودش به هیچ نمی‌ارزد، چیز دیگر خوبی از آن نمی‌توان ترتیب داد». اگر پایه و اساس چیزی بی‌ارزش باشد، نمی‌توان از آن انتظار نتیجه‌ای ارزشمند داشت. این مفهوم در فرهنگ ایرانی و بسیاری از فرهنگ‌های دیگر به اشکال گوناگون بیان شده است.

مفهوم و فلسفه نهفته: این عبارت، نوعی تأکید بر اهمیت بنیان و جوهره اصلی یک چیز است. اگر یک ماده خام بی‌کیفیت باشد، هرچقدر هم که روی آن کار شود، محصول نهایی همچنان ناقص خواهد بود. این اصل را می‌توان در موارد مختلفی به کار برد. اگر فردی از ابتدا آموزش و تربیت مطلوبی ندیده باشد، انتظار رفتارهای عالی از او دشوار است. این نکته با مفهوم تربیت در فرهنگ اسلامی نیز پیوند دارد، چنان‌که سعدی می‌گوید: «پرتو نیکان نگیرد هر که بنیادش بدست / تربیت ناهل را چون گردکان بر گنبدست» (سعدی، ۱۳۹۲، حکایت ۴)

در مورد کار و تلاش: اگر یک پروژه یا ایده بر پایه‌های سست و نادرست بنا شود، نتیجه موفقیت نخواهد داشت. این مفهوم با اصل «خشت اول» در ادبیات فارسی تطابق دارد: «چون گذارد خشت اول بر زمین معمار کج / گر رساند بر فلک، باشد همان دیوار کج» (صائب تبریزی، ۱۳۸۷، غزل ۲۲۶۵)

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۹-۶	هر کس باید از صنعت زندگی خود نماید.	باید از تولدنی‌های خود امرار معاش کرد	تأکید بر خوداتکایی و مهارت	معیشت و تلاش فردی	از تو حرکت، از خدا برکت	(تاورنیه، ۱۳۶۳، ص. ۵۹۶)

خودکفایی و استفاده از توانمندی‌های فردی

«هر کس باید از صنعت زندگی خود نماید»؛ این جمله و حکمتی است که تاورنیه در سفرنامه خود نقل کرده و بر اهمیت خوداتکایی و استفاده از مهارت‌های شخصی تأکید دارد. این عبارت به این معناست که فرد باید تلاش کند تا به‌طور مستقل از مهارت‌ها، دانش و توانمندی‌های خود برای تأمین نیازهای زندگی بهره‌برداری کند. تاورنیه به‌طور تلویحی به اهمیت خوداتکایی و استفاده بهینه از مهارت‌های فردی اشاره می‌کند. این مفهوم در فرهنگ‌های مختلف، به‌ویژه در تمدن‌های شرق، جایگاه ویژه‌ای دارد. در متون فارسی نیز به چنین مفهومی اشاره شده است. برای مثال، مولانا در مثنوی معنوی به خودکفایی و استفاده از مهارت‌های فردی اشاره کرده است: «گر توکل می‌کنی در کار کن / کشت کن پس تکیه بر جبار کن». این بیت نشان‌دهنده این است که فرد باید از ظرفیت‌های درونی خود استفاده کند؛ زیرا بی‌عملی با توکل به خدا، نتیجه‌ای جز شکست به همراه نخواهد داشت. در گلستان سعدی نیز عباراتی مشابه وجود دارد که به اهمیت خوداتکایی اشاره دارند، مانند:

«به نان خشک قناعت کنیم و جامه دلق / که بار محنت خود به که بار منت خلق» (سعدی، ۱۳۹۲، حکایت ۳)

این نقل‌قول‌ها و مفاهیم در فرهنگ ایرانی نیز نشان‌دهنده تأکید بر خودکفایی و استفاده از توانمندی‌های فردی است. در گنجینه زبان فارسی، معادل‌هایی فراوان برای این نگرش به چشم می‌خورد که هر یک به‌گونه‌ای بر تلاش فردی و اتکای درونی دلالت دارند. برخی از این معادل‌ها عبارت‌اند از: «از دایره خود بیرون نرو» (توصیه به بهره‌برداری از مهارت‌ها و تخصص‌های فردی) یا «از دست خود کاری بساز» (تشویق به استقلال و بهره‌برداری از توانایی‌های شخصی) یا «کار از خود است و روزگار از خدا» (تأکید بر لزوم تلاش فردی و اهمیت قسمت و سرنوشت).

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۱۰-۶	قریب به لباس	هرچه آراسته‌تر، محترم‌تر	تجمل‌گرایی و اهمیت ظاهر در دربار صفوی	ظاهرگرایی و تشریفات	اشاره به تجمل لباس میان آقا و نوکر / لباس تن گرگ است، دلش دل روباه است	(تاورنیه، ۱۳۶۳، ص. ۶۲۴)

ظاهر و جایگاه اجتماعی

تاورنیه ضرب‌المثل «قریب به لباس» را بیان‌کننده ارتباط میان لباس و جایگاه اجتماعی در ایران می‌داند. این عبارت به این معناست که هر چه فرد لباس بهتری بپوشد، در محافل اجتماعی و دربار بیشتر احترام می‌بیند و جایگاه اجتماعی‌اش ارتقا می‌یابد. در این ضرب‌المثل، «لباس» نمادی از وضعیت اقتصادی، اجتماعی و حتی شخصیت فرد است. در بسیاری از جوامع،

به‌ویژه در دوره‌های تاریخی، لباس نشانه‌ای از وضعیت اجتماعی و اقتصادی فرد به شمار می‌رود. تاورنیه در توصیف ایران زمان خود می‌گوید که حتی افراد از طبقات پایین‌تر جامعه نیز برای حفظ ظاهر و احترام به خود، هزینه‌های زیادی صرف لباس‌های تجملی می‌کنند و تفاوت‌های ظاهری میان افراد مختلف بسیار کم است. عبارت «قریب به لباس» در این زمینه، به این نکته اشاره دارد که لباس می‌تواند ابزاری برای دستیابی به پذیرش اجتماعی و احترام استفاده شود. در دوران صفویه، تفاوت‌های طبقاتی در جامعه ایران به‌شدت مشخص بود. در چنین شرایطی، داشتن لباس‌های فاخر و تجملاتی نشانه‌ای از موقعیت اجتماعی بالاتر بود. تاورنیه اشاره می‌کند که حتی درباریان که درآمد چندانی نداشتند، برای حفظ ظاهر و جایگاه خود هزینه‌های زیادی برای لباس می‌پرداختند. این واقعیت، نشان‌دهنده اهمیت احترام اجتماعی و پذیرش در جامعه ایران است که حتی در دوران گذشته، افراد در تلاش بودند تا با ظاهری آراسته در محافل مختلف احترام ببینند. از این منظر، «قریب به لباس» به‌نوعی انتقاد به جامعه‌ای است که در آن ظاهر و لباس شاخص اصلی ارزیابی انسان‌ها به شمار می‌رود. در چنین ساختار اجتماعی، بیم آن می‌رود که فضیلت‌های درونی و خصال انسانی در سایه تجمل و تظاهر به محاق رود و توجه انسان‌ها بیشتر به چیزی است که می‌پوشند تا ویژگی‌های درونی و شخصیت آن‌ها.

در متون فارسی نیز به چنین مفهومی اشاره شده است. برای مثال، سعدی در غزلیات خود به این نکته که ارزشمندی هر انسانی وابسته به گوهر وجود اوست، اشاره کرده است:

«تن آدمی شریف است به جان آدمیت / نه همین لباس زیباست نشان آدمیت» (سعدی، ۱۳۸۵، غزل ۶۰۸)

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۱۱-۶	اگر پرتغالی‌ها در هرمز مانده بودند، همه آهن‌های در و پنجره‌ها طلا و نقره شده بودند.	اشاره به بهره‌برداری و ثروت‌سازی پرتغالی‌ها	نقد تاریخی و حسرت‌بار از فرصت‌سوزی	سیاست و استعمار	فرنگی از آب شور دوغ ساخت، ما از شیر شور آب / آب از دست خارجی بیفته طلا می‌شه از دست ما گل	(تاورنیه، ۱۳۶۳، ص. ۶۸۲)

فرصت‌سوزی و بهره‌برداری اقتصادی

این باور نمادی از فرصت‌سوزی و بهبود وضع اقتصادی از طریق منابع خارجی است. او در اشاره به وضعیت هرمز در دوران حضور پرتغالی‌ها و تأثیرات اقتصادی آن می‌گوید: «اگر پرتغالی‌ها تا به حال در هرمز باقی‌مانده بودند، حالا همه آهن‌های در و پنجره‌ها طلا و نقره شده بودند» این جمله به توانایی و مهارت‌های تجاری پرتغالی‌ها اشاره دارد که می‌توانستند از منابع منطقه برای بهره‌برداری اقتصادی استفاده کنند. در این جمله، «آهن» نمادی از وضعیت اولیه و «طلا و نقره» نماد ثروت و رونق اقتصادی است. تاورنیه بر این نکته تأکید می‌کند که حضور پرتغالی‌ها می‌توانست تحول چشمگیری در وضعیت اقتصادی منطقه ایجاد کند.

در عبارت مدنظر، ممکن است به‌نوعی انتقاد از استفاده نادرست از ظرفیت‌های اقتصادی داخلی نیز نهفته باشد. تاورنیه با مقایسه وضعیت هرمز در زمان حضور پرتغالی‌ها و زمانی که این کشور از منطقه خارج شد، به‌نوعی اشاره به فرصت‌های ازدست‌رفته دارد. این اشاره بازتابی از وضعیت ناتمام یا ناتوانی در بهره‌برداری از منابع داخلی در آن دوران است. در واقع، این ضرب‌المثل همچنین به کم‌کاری یا بی‌توجهی به توسعه اقتصادی از سوی مسئولان محلی اشاره دارد. در فرهنگ ایرانی نیز

همواره مفاهیمی مشابه این باور دیده می‌شود. برای مثال در دیوان حافظ یا کتاب‌های اخلاقی، عبارت‌هایی مانند «فرصت را غنیمت شمار» یا «آهنگر باید حرص کند تا آهن به طلا تبدیل شود» نیز به‌نوعی بر بهره‌برداری بهینه از فرصت‌های موجود تأکید دارند.

نکته تأمل‌برانگیز دیگر از تطبیق این مثل با مثل «یک نفر عیسوی از خارج خواهد آمد» به ذهن متبادر می‌شود. این ذهنیت که مردم ایران در آن عصر برای به بهبود اوضاع خود به بیرون از این سرزمین چشم دوخته بودند، مسئله‌ای است که به‌لحاظ اجتماعی ارزش پژوهش و رفتارشناسی آنان را دارد.

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۱۲-۶	ادب از که آموختی؟ از مردم نادان.	دانش از نادانی حاصل می‌شود	بازتاب نگرش اخلاقی و تربیتی ایران و اسلام؛ عبرت‌گیری از رفتار دیگران برای شکل‌گیری ادب و اخلاق	آموزش و دانایی	جمله معروف لقمان در ادب فارسی	(اولناریوس، ۱۳۶۳، ص. ۳۰)

یادگیری از ضد ارزش‌ها

یکی از مشهورترین آموزه‌های اخلاقی در فرهنگ ایرانی و اسلامی، پندی ست که اولناریوس به لقمان حکیم نسبت می‌دهد: «ادب از که آموختی؟ از بی‌ادبان» این جمله بیان‌کننده شیوه‌ای معکوس در یادگیری است که در آن، تجربه‌های منفی نقش مهمی در تربیت و تشخیص نیک از بد ایفا می‌کنند. این ضرب‌المثل می‌آموزد که انسان نه تنها از رفتارهای نیک، که از خطاها و اشتباهات دیگران نیز درس می‌گیرد. دیدن رفتارهای نادرست و ناشایست در دیگران، موجب خودآگاهی اخلاقی و پرهیز از تکرار آن‌ها می‌شود.

عبارت «ادب از که آموختی؟ از بی‌ادبان» د واقع تأکید دارد که گاهی ضد ارزش‌ها بیش از خود ارزش‌ها در آموزش و رشد فردی نقش دارند. لقمان حکیم، یکی از شخصیت‌های برجسته در تاریخ حکمت و اخلاق، هم در ادبیات فارسی و عربی و هم در قرآن کریم (سوره لقمان، آیه ۱۲) دارای احترام بوده است. در متون کهن و ادبیات ایرانی نیز نام او با حکمت، تجربه‌اندوزی و پندهای اخلاقی همراه است (زمخشری، ۱۳۶۹، ج. ۲/۳). اولناریوس اشاره می‌کند که ایرانیان برای لقمان ارزش زیادی قائل بودند و این جمله معروف او را بارها نقل می‌کردند (اولناریوس، ۱۳۶۳، ص. ۳۰). این نشان‌دهنده علاقه ایرانیان به آموزه‌های حکمی و اخلاقی است که در ضرب‌المثل‌هایشان تجلی یافته است.

از دیدگاه روان‌شناسی یادگیری، این ضرب‌المثل به مفهوم یادگیری از طریق تجربه منفی اشاره دارد. در نظریه‌های یادگیری، افراد معمولاً از الگوهای مثبت و تجربیات منفی به‌طور هم‌زمان درس می‌گیرند؛ اما گاهی مشاهده رفتارهای نادرست، تأثیر عمیق‌تری بر ذهن می‌گذارد؛ زیرا احساس نارضایتی از آن رفتار، فرد را به خودآگاهی و اصلاح سوق می‌دهد (بندورا، ۱۳۷۲).

در ادبیات فارسی، مضمون این ضرب‌المثل در آثار مختلفی انعکاس یافته است: سعدی در گلستان می‌گوید: «لقمان را گفتند: ادب از که آموختی؟ گفت: از بی‌ادبان؛ هر چه از ایشان در نظرم ناپسند آمد از فعل آن پرهیز کرد.» (سعدی، ۱۳۹۲، حکایت ۲۰). همچنین امثال دیگری نیز به این مضمون از فرهنگ شفاهی موجود است مانند: «از دیوار کج یاد گرفتم صاف راه برم»، «با دیدن خار قدر گل دانستم»، «عیب مردم آینه عبرت است».

کد	اصطلاح / مثل	معنی و مفهوم	زمینه تاریخی و فرهنگی	موضوع کلی	موارد مشابه پیوندها	منبع
۱۳-۶	عقرب کاشان به دستت زند.	بدخواهی شدید، بدی رساندن	فراوانی عقرب در کاشان، نماد انتقام	دشمنی و آسیب	الهی نیش زنبور مرندی بخوری / الهی پای عقرب کویری بخوابه و سبط تنت / الهی نیش مار کوه بنان بخوری	(اولئاریوس، ۱۳۶۳، ص. ۱۶۸)

حیوانات و طبیعت در بیان احساسات و مفاهیم

برخی ضرب‌المثل‌ها از عناصر طبیعت و حیوانات برای بیان مفاهیم یا احساسات استفاده می‌کنند. اولئاریوس به ضرب‌المثلی اشاره می‌کند که از مشاهدات درباره شهر کاشان و فراوانی عقرب‌های آن نشئت گرفته است: «عقرب کاشان به دستت زند» معنای ضمنی این جمله، نفرین و آرزوی بدی برای کسی است، به‌ویژه در موقعیتی که گوینده ناراحت یا عصبانی باشد. در فرهنگ ایرانی، عقرب نماد خطر، زهر و آسیب ناگهانی است. این حیوان به‌دلیل نیش زهرآگین و حرکت‌های سریع خود، در میان مردم هراس‌انگیز بوده و همواره در ادبیات و فرهنگ عامه به‌عنوان سمبل دشمنی و آسیب به کار رفته است.

«عقرب کاشان به دستت زند»، به‌نوعی نفرین یا آرزوی رنج، درد و عذاب برای فرد مقابل دارد. این اصطلاح را می‌توان با برخی از عبارات مشابه در فارسی مقایسه کرد، مانند «الهی گزیده شوی» و یا «الهی مار بگذرد». در ادبیات فارسی نیز عقرب همواره بار منفی داشته و نشانه خطر و دشمنی بوده است. چنان که سعدی در غزلیات خود می‌گوید: «من خود از کید عدو باک ندارم لیکن / کژدم از خبث طبیعت بزند سنگ به نیش».

به‌طورکلی، این ضرب‌المثل نمونه‌ای از چگونگی استفاده ایرانیان از عناصر طبیعت در بیان احساسات و واکنش‌های اجتماعی است.

ضرب‌المثل دیگری که اولئاریوس (۱۳۶۳، ص. ۱۶۹) نقل کرده، «نیش عقرب چون عرعر خر بی‌اهمیت است» است. این عبارت از دو بخش تشکیل شده است: الف) «نیش عقرب»: در فرهنگ فارسی، عقرب نماد خطر و زهرآلودگی است. نیش این حیوان معمولاً دردناک و گاه کشنده است. در زبان فارسی، «نیش عقرب» معمولاً به آزار و اذیت، سخن نیش‌دار یا رفتار مضر تعبیر می‌شود (نک. دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه «نیش»؛ ب) «عرعر خر»: در ادبیات فارسی، خر نماد حماقت و بی‌ارزش بودن سخن یا رفتار است. عرعر خر (صدای الاغ) نیز معمولاً نشانه سر و صدای بی‌دلیل و بی‌اهمیت در نظر گرفته می‌شود. سعدی در گلستان می‌گوید: «خر عیسی گرش به مکه برند / چون بیاید هنوز خر باشد» (سعدی، گلستان، باب هفتم، حکایت اول).

در این ضرب‌المثل، کنار هم آمدن این دو پدیده برای رساندن این معناست که نیش عقرب، با همه زهرش، همان‌قدر بی‌اثر است که عرعر خر بی‌ارزش؛ گویی همان‌طور که عرعر خر بی‌اهمیت و بی‌اثر است، نیش عقرب نیز خطری ندارد. برخی از کاربردهای آن عبارت‌اند از: ۱. وقتی کسی از موضوعی شکایت دارد، اما دیگری آن را مهم نمی‌داند؛ ۲. در شرایطی که فردی قصد ترساندن یا تهدید دارد، اما طرف مقابل آن را جدی نمی‌گیرد؛ ۳. در موقعیتی که می‌خواهند نشان دهند آزار یک شخص بی‌اثر است و ارزش توجه ندارد. ضرب‌المثل‌هایی که مفهوم مشابهی دارند عبارت‌اند از: «این نیز بگذرد»: برای نشان دادن بی‌اهمیت بودن یک مشکل. یا «پشه‌ای کجا تواند که بیفکند عقابی» (سعدی، گلستان) که به بی‌ارزش بودن تهدید اشاره دارد یا «زوزه سگ کاروان را متوقف نمی‌کند» که به ادامه راه باوجود موانع دلالت دارد.

۷. نتیجه

بررسی ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات ثبت‌شده در سفرنامه‌هایی چون شرلی، تاورنیه و اولثاریوس، دریچه‌ای ارزشمند برای شناخت لایه‌های عمیق‌تر فرهنگ و اندیشه ایرانی در عصر صفوی می‌گشاید. این امثال بازتاب‌دهنده مفاهیمی چون اتکای بیرونی در زمان ضعف، روحیه مقاومت، انتقاد از اتلاف منابع، ستایش ویژگی‌های منطقه‌ای، اهمیت بنیاد، ضرورت خودکفایی، نقش ظاهر، استفاده از فرصت‌ها و یادگیری اخلاقی‌اند. اگرچه این منابع، تصویری از جامعه ایرانی ارائه می‌دهند، به سبب ترجمه‌های مکرر و واگذاری ضبط امثال به مترجمان محلی، تحلیل دقیق بلاغی و دستوری آن‌ها دشوار است و نمی‌توان آن‌ها را منابع دست‌اول دانست. با این همه، مقایسه آن‌ها با متون ادبی و تاریخی چون شاهنامه، گلستان، مثنوی، و آثار مورخان، ریشه‌دار بودن این امثال در فرهنگ ایرانی و تداوم اندیشه‌های کهن را تأیید می‌کند.

سوتعیبرهای سیاحان از این عبارات، نیاز به درک دقیق‌تر زمینه فرهنگی و زبانی در مطالعات بینا فرهنگی را برجسته می‌سازد. در نهایت، این ضرب‌المثل‌ها همانند کپسول‌هایی فرهنگی، تصویری موجز اما ژرف از جهان‌بینی ایرانی در آن دوره‌ها ارائه می‌دهند.

منابع

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۳۷). *سفرنامه ابن بطوطه* (محمدعلی موحد، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
احمدی پور اناری، زهره، غنچه پور، موسی، و محمدی دهجی، فاطمه (۱۴۰۴). ظرفیت‌های پرسش‌انکاری برای اثرگذاری بر مخاطب در امثال و حکم دهخدا. *فنون ادبی*، ۱۷ (۴)، ۵۳-۷۲.

https://journals.ui.ac.ir/article_29517.html?lang=en

انوشه، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ‌نامه ادبی*. سازمان چاپ وزارت فرهنگ و ارشاد.
اولثاریوس، آدام (۱۳۶۳). *سفرنامه آدام اولثاریوس* (احمد بهپور، مترجم). سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.
بندورا، آلبرت (۱۳۷۲). *نظریه یادگیری اجتماعی* (فرهاد ماهر، مترجم). انتشارات راهگشا.
بهمنیار، احمد (۱۳۶۱). *داستان‌نامه بهمنیاری* (به کوشش فریدون بهمنیار). دانشگاه تهران.
تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۶۳). *سفرنامه تاورنیه* (ابوتراب نوری، مترجم). سنایی.
حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۶۸). *دیوان حافظ* (به تصحیح قزوینی - غنی). انتشارات اساطیر.
حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۴). *حافظ*. (بهاالدین خرمشاهی، مصحح). طرح نو.
حکمت، علی اصغر (۱۳۶۱). *امثال القرآن*. بنیاد قرآن.
حکیمی، محمود (۱۳۸۳). *همراه با سیاحان و جهانگردان و مسافران تاریخ*. انتشارات آرون.
دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۹). *امثال و حکم* (چاپ نهم). انتشارات امیرکبیر.
دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). *لغت‌نامه دهخدا*. انتشارات دانشگاه تهران.
ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۴). *داستان‌های امثال*. انتشارات مازیار.

ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۸ الف). بررسی ضرب‌المثل‌های فارسی در دو سطح واژگانی و نحوی. *فنون ادبی*، ۱ (۱)، ۵۷-۸۰.

https://liar.ui.ac.ir/article_19636.html

ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۸ ب). *فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی*. انتشارات معین.

ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۱). گونه‌شناسی ساخت‌های قالبی در زبان عامه. *جستارهای زبانی*، ۶ (۴)، ۶۹-۹۸.

https://lrr.modares.ac.ir/article_6390.html

ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۹). *فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی*. سمت.

- رحیمی‌نیا، مصطفی (۱۳۹۵). فرهنگ ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانه. فرهنگ معاصر.
- زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر (۱۳۶۹). ربیع‌الابرار و نصوص الأخبار. انتشارات الشریف الرضی.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۵). غزل‌های سعدی (به تصحیح غلامحسین یوسفی). انتشارات سخن.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۹۲). گلستان (به تصحیح غلامحسین یوسفی). انتشارات خوارزمی.
- سیاح محلاتی، میرزا محمدعلی (۱۴۰۲). خاطرات حاج سیاح یا دوره‌خوف و وحشت (به تصحیح و گردآوری حمید سیاح). نگاه.
- شرلی، آنتونی (۱۳۵۷). سفرنامه برادران شرلی (آوانس، مترجم؛ به کوشش علی دهباشی). کتابخانه منوچهری.
- شعبانی، رضا (۱۳۸۷). ایران در نگاه جهانگردان دوره صفوی. نشر نی.
- شهبازی، داریوش (۱۳۹۹). سیاحانی که به ایران آمده‌اند. ماهریس.
- صائب تبریزی، محمدعلی (۱۳۸۷). دیوان اشعار (محمد قهرمان، مصحح). انتشارات علمی و فرهنگی.
- عفیفی، رحیم (۱۳۷۱). مثل‌ها و حکمت‌ها در آثار شاعران قرن سوم تا یازدهم هجری. سروش.
- قریب، شکوه عظمی (۱۳۷۷). روزنه‌ای به تاریخ ایران در سده‌های گذشته (دکتر ژان قریب، مترجم). شرکت سهامی انتشار.
- کارری، جملی (۱۳۴۸). سفرنامه کارری (عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، مترجمان). اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- معین، محمد (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی معین. امیرکبیر.
- مقدسی، شمس‌الدین محمد بن احمد (۱۳۸۵). أحسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم (علی نقی منزوی، مترجم). کوش.
- موسوی بجنوردی، کاظم، و دیگران (۱۳۸۲). دایره المعارف بزرگ اسلامی. دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۳). مثنوی معنوی (به تصحیح رینولد نیکلسون). انتشارات امیرکبیر.
- ناصری، مهدی (۱۳۸۶). طبقه‌بندی مشترک ضرب‌المثل‌های فارسی و عربی و انگلیسی. سخن عشق، ۹ (۳۳ و ۳۴)، ۷۹-۸۸.
- <https://ensani.ir/fa/article/191105>
- وصاف الحضرة، شهاب‌الدین (شرف‌الدین) (۱۳۸۸). تاریخ وصاف سالحضرة (به تصحیح و تعلیق علیرضا حاجیان نژاد). دانشگاه تهران.
- همایونی، محمد (۱۳۸۱). ایران در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی. اطلاعات.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۹۲). جامع‌التواریخ (به تصحیح محمد روشن). میراث مکتوب.
- ولی، شاه نعمت‌الله (۱۳۷۴). دیوان (با مقدمه سعید نفیسی). نشر نخستین.
- یزدی، شرف‌الدین علی (۱۲۷۶ق). تاریخ عالم‌آرای عباسی (محمد عباسی، مصحح). کتاب‌فروشی اسلامیة.

References

- Ahmadipour Anari, Z., Ghoncheppour, M., & Mohammadi Dehji, F. (2025). The potential of the negation question to influence the audience in Proverbs and the Ruling of Dehkhoda. *Literary Art*, 17(4), 53-72. https://journals.ui.ac.ir/article_29517.html?lang=en [In Persian]
- Afifi, R. (1992). *Proverbs and wisdom in the works of poets from the third to the eleventh century AH*. Soroush. [In Persian]
- Anousheh, H. (2002). *Literary dictionary*. Ministry of Culture and Guidance Publishing Organization. [In Persian]
- Bandura, A. (1993). *Social learning theory* (F. Maher, Trans.). Rahgosha Publications. [In Persian]
- Bahmanyar, A. (1982). *Bahmanyari's tales* (F. Bahmanyar, Ed.). University of Tehran. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1980). *Proverbs and rulings*. Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Dehkhoda dictionary*. Tehran University Publications. [In Persian]
- Gharib, Sh. A. (1998). *A window to the fistory of Iran in past centuries* (Dr. J. Gharib, Trans.).

- Publication Joint Stock Company. [In Persian]
- Hafez, Sh. d. M. (1989). *Divan Hafez* (Qazvini-Ghani, Ed.). Asatir Publications. [In Persian]
- Hafez, Sh. d. M. (1995). *Divan Hafez* (Khorramshahi, Ed.). Tarh-e naoo. [In Persian]
- Hamedani, R. d. F. (2013). *Jame' al-Tawarikh* (M. Roshan, Ed.). Miras Maktoob. [In Persian]
- Hekmat, A. A. (1982). *Proverbs of the Quran* (2nd ed.). Quran Foundation. [In Persian]
- Hakimi, M. (2004). *Along with tourists, travelers and travelers of history*. Arun Publications. [In Persian]
- Homayuni, M. (2002). *Iran in the travelogues of European travelers*. Etelat. [In Persian]
- Ibn Battuta, M. i. A. (1958). *The travels of Ibn Battuta* (M. A. Movahed, Trans.). Book Translation and Publishing House. [In Persian]
- Karri, J. (1969). *Karri's travelogue* (A. Nakhjavani & A.-A. Karang, Trans.). General Directorate of Culture and Art of East Azerbaijan. [In Persian]
- Khorramshahi, B. (1995). *Hafez*. Tarh No. [In Persian]
- Mider, W. (1993). *Proverbs are never out of season: Popular wisdom in the modern age*. Oxford University Press.
- Moeen, M. (1996). *Moeen's Persian dictionary*. Amir Kabir. [In Persian]
- Moqaddasi, Sh. d. M. b. A. (2006). *The best definition of regions* (A. N. Manzavi, Trans.). Koomesh. [In Persian]
- Mousavi Bojnourdi, K., et al. (2003). *The great Islamic encyclopedia*. The Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Nasseri, M. (2007). Common classification of Persian, Arabic and English proverbs. *Sokhan Eshgh Journal*, 9(33 & 34), 79-88. <https://ensani.ir/fa/article/191105> [In Persian]
- Olearius, A. (1984). *The travels of Adam Olearius* (A. Behpour, Trans.). Ebtekar Publishing and Cultural Organization. [In Persian]
- Rahiminia, M. (2016). *Dictionary of proverbs and colloquialisms*. Contemporary Press. [In Persian]
- Rumi, J. d. M. (1994). *Masnavi-e Ma'navi* (R. Nicholson, Ed.). Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Saadi, M. b. A. (2006). *Ghazals of Saadi* (Gh. Yousefi, Ed.). Sokhan Publications. [In Persian]
- Saadi, M. b. A. (2013). *Golestan* (Gh. Yousefi, Ed.). Kharazmi Publications. [In Persian]
- Saeb Tabrizi, M. A. (2008). *Divan of poems* (M. Ghahraman, Ed.). Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Sayyah Mahallati, M. M. A. (2023). *Memoirs of Haj Sayyah or the period of fear and terror* (H. Sayyah, Ed.). Negah. [In Persian]
- Shabani, R. (2008). *Iran through the eyes of Safavid Tourists*. Ney Publications. [In Persian]
- Shahbazi, D. (2019). *Tourists who came to Iran*. Mahrir. [In Persian]
- Shirley, A. (1978). *The travelogue of the Shirley brothers* (A. Dehbashi, Ed. & Trans.). Manouchehri Library. [In Persian]
- Tavernier, J.-B. (1983). *Tavernier's travels* (A.-T. Nouri, Trans.). Sana'i. [In Persian]
- Vassaf al-Hadra, Sh. d. (Sharaf al-Din) (2009). *History of Vassaf al-Hadra* (A. Hajianejad, Ed.). University of Tehran. [In Persian]
- Wali, Sh. N. (2005). *Divan* (S. Nafisi, Ed.). First Edition. [In Persian]
- Yazdi, Sh. d. A. (2007). *Tarikh Alam Ara'i Abbasi* (M. Abbasi, Ed.). Islamiyya Bookstore. [In Persian]
- Zamakhshari, A. Q. M. i. O. (1989). *Rabi' al-Abrar wa Nusous al-Akhbar*. Al-Sharif al-Radi Publications. [In arabic]
- Zolfaqari, H. (2005). *Stories of proverbs*. Maziar Publications. [In Persian]
- Zolfaqari, H. (2009a). A study of Persian proverbs at two lexical and syntactic levels. *Literary Art*, 1(1), 57-80. https://liar.ui.ac.ir/article_19636.html [In Persian]
- Zolfaqari, H. (2009b). *A comprehensive dictionary of Persian proverbs*. Moein Publications. [In Persian]
- Zolfaqari, H. (2012). A typology of modal structures in the vernacular. *Journal of Linguistic Studies*, 6(4), 69-98. https://lrr.modares.ac.ir/article_6390.html [In Persian]
- Zolfaqari, H. (2019). *A comprehensive dictionary of Persian proverbs*. Samt. [In Persian]